

Олександр Оглоблин

ДВА ПОРТРЕТИ ДІЯЧІВ МАЗЕПІНСЬКОЇ ДОБИ

В історії українського мистецтва Мазепинської доби мабуть найменш дослідженою ділянкою залишається образотворче мистецтво, зокрема малярство. Не будемо заглиблюватися в причини — їх чимало — такого стану, тим більш дивного, що це стосується одної з найяскравіших епох в історії української культури. Але безперечно одна з найголовніших причин — це брак належного дослідження поодиноких пам'яток тогочасного малярства — хоч їх заціліло не так багато, — і то комплексного дослідження, яке вимагає співпраці як мистецтвознавців, так і істориків, що, на жаль, мало цікавилися цими проблемами. Тимчасом така дослідна кооперація не тільки корисна для науки, але й конче потрібна, зокрема для істориків мистецтва. Та й перед фізичним і духовим зором історика можуть відкритися не лише живі постаті знайомих йому з документальних джерел історичних діячів, але й цікаві індивідуальні властивості їх характеру, про які жадні документи не можуть дати певного уявлення.

Дві визначні пам'ятки українського малярства, одна — монументального, а друга — станкового, заслуговують особливої нашої уваги. Обидві досить відомі в мистецтвознавчій літературі, обидві вже не раз репродуковані (хоч і не завжди добре),¹ обидві ніби-то остаточно визначені в науці — і щодо часу, коли вони були створені, і щодо свого сюжету. Історики мистецтва датували, а іноді й тепер датують одну з них — портрет духовної особи на стіні південного нефа Троїць-

¹ Репродукції Кирилівського портрету: «Історія українського мистецтва», том II, Київ, 1967, стор. 206, № 143 (пояснення в тексті, стор. 204); Г. Логвин, Київ, Москва, 1967, стор. 82, № 49 (пояснення в тексті, стор. 87). Головний дефект цих дво-тонових (чорно-білих) репродукцій — брак герба й напису, що добре збереглися на оригіналі (до речі, в «Історії українського мистецтва» видно горішній край герба). Повна (з гербом і написом) і досить добра репродукція портрету — в книзі-альбомі О. І. Повстенка «Золотоверхий Київ», зошит 4, стор. 127 (див. ще статтю того-ж автора «Кирилівська церква в Києві» — «Нові Дні», Торонто, 1954, вересень). «Енциклопедія Українознавства» — ЕУ, т. II. Гаслова частина, т. IV, вип. 19, стор. 1459 (лише голова).

Портрет Гамалії репродукований багато разів. Найкраща репродукція (кольорова) у книзі П. О. Білецького «Український портретний живопис XVII—XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку», К., 1969, стор. 228.

кого собору Київсько-Кирилівського монастиря — першою половиною 17 століття; другу — портрет козацького старшини в Київському Державному Музеї українського мистецтва — серединою 18 століття. В мистецтвознавчій літературі все ще існує думка, що перший портрет виображує ігумена Кирилівського монастиря Василя Красовського, а другий — «значкового товарища» Гамалію — не то Василя, не то Григорія (історики мистецтва називають його по-різному).²

Тим часом обидві дефініції хибні — і щодо часу, і щодо ймення портретованої особи. Справді, фреска Кирилівської церкви не є портретом Василя Красовського й не може бути датована раніш 1697 (й пізніш 1708) року, а київський музейний портрет Гамалії належить не середині 18 століття, а кінцеві 17 віку й виображує не якогось невідомого «значкового товарища Гамалію», а іншого Гамалію, відомого українського діяча другої половини 17 століття.

Але перейдемо до самих портретів.

I.

«Стилістично близьким до розписів будинку Красовських у Львові є портрет ігумена Кирилівського монастиря в Києві, Василя Красовського, прозваного Чорнобривцем, який помер у 1614 році, а портрет його було, очевидно, невдовзі³ написано на стіні, над місцем поховання... Скупими засобами майстер впевнено і виразно моделює обличчя з сивою, не дуже великою бородою. Світле обличчя дуже гарно виділяється на тлі темного чернечого одягу. Міцно стиснуті уста та гострий погляд допитливих, жвавих очей говорять про неабиякий розум і надзвичайну енергію. Характерно, що майстер прагне розкрити образ людини, не вдаючись до докладного виписування матеріяльних атрибутів, обстановки, одягу тощо. Всю увагу зосереджує він на обличчі, прагнучи досягти максимальної правдоподібності і разом з тим підкреслити не тільки вроду, але й моральну гідність» — так пише автор відповідного розділу «Історії українського мистецтва»,

² «В. Г. Гамалії» («Українська Радянська Енциклопедія» — УРЕ, т. I, К., 1959, стор. 455; «Історія Києва», т. I, К., 1960, стор. 264).

«В. Гамалії» («Нариси з історії українського мистецтва», К. 1966, стор. 98; але підпис під репродукцією: «Г. Гамалії»).

«Василя Гамалії» (П. Білецький, *op. cit.*, 228, 240).

«Григорій Гамалія» («Історія українського мистецтва», т. III, К., 1969, стор. 272, ч. 200).

«Г. Гамалії» (ЕУ, II, т. IV, вип. 20, стор. 1550).

«Гамалії» (ЕУ I, 826, 827).

Ці розбіжності в імені Гамалії свідчать про те, що автори не знають, про якого саме Гамалію мовиться мова.

³ «Близько 1614 р.» («Історія українського мистецтва», II, 206). Інші дослідники подають загально: «друга чверть 17 в.» (ЕУ II, т. IV, вип. 20, стор. 1548) або: «в 17 ст.» (УРЕ, т. VI, К., 1961, стор. 374).

Г. Н. Логвин, до речи, гарний знавець свого предмету й невтомний дослідник історії українського мистецтва та його пам'яток.⁴

Думка про те, що кирилівський портрет виображує Василя Красовського, ігумена Київ-Кирилівського монастиря (1605—1614), який на доручення кн. К. Острозького, воеводи Київського, відновив цей монастир,⁵ — не нова. Цей здогад уперше висловив А. Прахов, який р. 1883, у своїй статті (властиво, рефераті) «Фрески Києво-Кирилловской церкви XII в.», писав: «Самым важным ее (живопису XVI—XVII ст. — О. О.) куском является портрет игумена Василия Красовского на столпе в теперешнем теплом алтаре. Под ним виднеется фреска XII в., но чья же рука подыметя на драгоценный образец живописи этих, хотя и позднейших веков, и кто посягнет на достопочтенные черты человека, которому дорогой для нас памятник обязан своим спасением».⁶ Ця думка, нічим не обгрунтована, проте, ввійшла до канону мистецтвознавчої літератури. Д. Щербаківський,⁷ Ф. Ернст⁸ та інші дослідники лише повторювали думку Прахова, згадуючи за «чудовий» портрет В. Красовського й вважаючи його за витвір українського мистецтва початку або першої половини XVII століття.

Але, поруч з цією, будь-що-будь, гіпотезою, в науковій літературі давно вже було висловлено, щоправда, принагідно, іншу думку, а саме, що кирилівський портрет виображує Інокентія Манастирського, ігумена Кирилівського монастиря в останній чверті XVII ст. Про це каже Є. Кузьмин у статті «Нѣсколько словъ о южнорусскомъ искусствѣ и о задачахъ его изслѣдованія» (1900 р.)⁹ Цю думку поділяв р. 1914 й К. Широцький.¹⁰ Але той же Широцький, у своїй пізнішій (1917 р.) публікації — Провіднику по Києву, — пише: «В северном древнем приделе Св. Бориса и Глеба... а ныне Михайловском... на столпе портрет игумена Красовского Чернобривца — драгоценный памятник столь мало сохранившейся в Киеве живописи XVI (sic! — О. О.) в. Он хранит облик человека, которому храм Кирилловского монастыря

⁴ «Історія українського мистецтва», II, 204. В іншій своїй праці Г. Н. Логвин пише про Кирилівський портрет: «Хорошо сохранившейся росписью XVII в. является портрет игумена монастыря (Кирилівського — О. О.) Красовского, прозванного Чернобривцем... Вполне реалистично написано смуглое черноброевое лицо Красовского в черном клобуке. Особенно выразительны черные глаза, выдающие незаурядный ум и энергию портретируемого» («Київ», стор. 87).

⁵ Про Василя Красовського, як ігумена Кирилівського монастиря, — див. *Н. Закревскій*, *Описание г. Киева*, т. I, М., 1868, стор. 349—351; *П. Строевъ*, *Списки иерарховъ и настоятелей монастырей Россійскія Церкви*, СПб., 1877, стор. 26. Про смерть і похорон його — «Сборникъ лѣтописей, относящихся къ истории Южной и Западной Руси», К., 1888, стор. 84.

⁶ «Кіевская Старина», 1883, 5, стор. 108—109.

⁷ «Український портрет XVII—XIX ст.», К., 1925, стор. 9.

⁸ «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», К., 1926, стор. 130—131.

Див. «Київ. Провідник», К., 1930, стор. 646.

⁹ «Кіевская Старина», 1900, 11, стор. 331.

¹⁰ «Искусство въ Южной Россіи», 1914, III—IV, 137.

обязан своим спасением».¹¹ Немає жодного сумніву, що Широцький тут повторює — майже текстуально — звістку Прахова. Новітні українські мистецтвознавці, як в УССР (П. Жовтовцев,¹² Г. Логвин та інші),¹³ так і за межами ССРСР (С. Гординський)¹⁴ одностайно¹⁵ трималися тої ж думки, яка, таким чином, була загально-визнаною в історії українського мистецтва і взагалі в історії української культури.¹⁶ Щойно в останні роки помітний певний здвиг на користь І. Манастирського.^{16а}

Кого-ж, справді, виображує кирилівський портрет, а тим самим, до якого часу він належить? На нашу думку, відповідь може бути лише одна. Ми не тільки не маємо жадних доводів на те, що це портрет Василя Красовського, а навпаки він — сам портрет заперечує це. Аджеж на портреті внизу є герб «Сас» і напис, себ-то, як звичайно, монограма:

І. М. И. С. — Т. К. К.

Ми нічого не знаємо про герб (і взагалі про походження) Василя Красовського.¹⁷ Але герб старого шляхетського роду з Перемиської

¹¹ К. Широцький, Київ. Путеводитель, К., 1918 (передмова датована 18. VII. 1917).

¹² «Історія українського мистецтва», II, 204, 206.

¹³ Г. Логвин, Київ, 87.

¹⁴ ЕУ II, т. IV, стор 1548. Але в пізнішій своїй статті (ЕУ II, т. V, стор. 2268) Гординський визнає, що це портрет І. Манастирського.

¹⁵ Виняток становить лише О. І. Повстенко, який прийняв нашу думку щодо І. Манастирського («Золотоверхий Київ», ч. 4, стор. 127; «Нові Дні», 1954. вересень).

¹⁶ М. І. Марченко. Історія української культури, К., 1961, стор. 260.

^{16а} Думку про те, що кирилівський портрет виображує І. Манастирського, підтримали р. 1968 автори брошури «Кирилівська церква в Києві (архітектурно-художня пам'ятка XII—XIX ст.)» — К., 1968 — І. І. Мовчан і І. Ф. Тоцька, які правильно прочитали напис на портреті (стор. 35—36), але чомусь не визначили самого герба.

Натомість П. О. Білецький вагається у своїй атрибуції кирилівського портрету. Він пише: «Можливо, що це Василь Красовський... Не виключено і те, що бачимо тут... Інокентія Манастирського» (П. Білецький, Український портретний живопис XVII—XVIII ст., К., 1969, стор. 107). Але в підпису під репродукцією портрету він подає ім'я Манастирського, хоч зі знаком запиту (ibid., стор. 104). Білецький, однак, ігнорує і герб, і монограму навколо нього.

¹⁷ В XVI—XVII ст. було чимало родів Красовських, різного походження. Відомий міщанський рід Красовських, діячів Львівського Братства, який у половині XVII ст. дістав nobilitацію (М. Грушевський, Історія України Руси, т. V, Нью Йорк, 1955, стор. 556; Я. Ісаєвич, Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст., К., 1966, стор. 50, 51, 54, 73, 76, 77, 92, 98, 100—102, 109). Був шляхетський рід Красовських (герба Ястжембець) на Чернігівщині, що згодом перейшов до козацької старшини (Іван Красовський, сотник Сосницький р. 1651. — М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, Нью Йорк, 1957, стор. 387; Йосиф Красовський, «благородний»

землі — Манастирських, до якого належав ігумен Інокентій Манастирський, був саме «Сас».¹⁸ Що-ж до напису, то він, ясна річ, нічого спільного з В. Красовським не має. Повний титул останнього був такий: Василій Красовський, архимандрит Честно-Крестський Острозький, ігумен Кирилівський, як він названий у «привілеї доживотному» короля Жигимонта III на манастир Кирилівський р. 1613.¹⁹

Ініціали на портреті можна розшифрувати тільки так: І(нокентій) М(анастирський) И(гумен) С(вято) Т(роїцький) К(ирилівський) К(иївський).²⁰

*Отже, поза всяким сумнівом, це портрет Інокентія Манастирського, українського церковно-політичного діяча, вченого й проповідника другої половини XVII століття.*²¹

1659 р., й син його Михайло Красовський, сотник Білоуський 1700 р. і Чернігівський полковий осаул, 1700—1716 р. р. — В. Модзалевський, Малоросійській Родословникъ, т. II, К., 1910, стр. 566 sq.). Див. В. Лукомський и В. Модзалевський, Малоросійській Гербовникъ, СПб., 1914, стр. 84. Чернівківські Красовські, мабуть, походили з Мозирщини (див. В. Модзалевський, Родословникъ, II, 566). Р. 1648 згадується Войтех Красовський, шляхтич Новгородсверський («Воссоединение Украины с Россией», т. II, М., 1954, стр. 31—32). В козацькому реєстрі 1649 р., в різних полках, згадується кілька Красовських, що їх шляхетство припускає В. Липинський («Z dziejów Ukrainy», К. (Краків), 1912, str. 481). Були Красовські й у польському війську (полковник Красовський р. 1666. — С. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. VI, М., 1961, стр. 178). Мабуть, були Красовські й на Волині, з яких походив ігумен Василь Красовський. Але нам невідомо, щоб хтось з усіх цих Красовських мав герб «Сас».

¹⁸ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VI, Нью Йорк, 1955, стор. 611.

¹⁹ «Реєстр списання справ отца игумена Кирилского належачих и данных на Трибунал в справе с ланем Юремь Немиричем о кгрунт Иволзчину и братею его рожноюю» (документ, підписаний Софронієм Жеребило-Лобунським, ігуменом Кирилівським, 1626—1647 р.р., був у нашій збірці рукописів у Києві).

Про Дубенський Честно-Крестний (Воздвиженський) манастир — див. П. Шумовський, Остріг, Маргет-Вінніпег, 1964, стор. 91.

²⁰ На документі 1694 р., що був у нашій збірці рукописів, І. Манастирський підписався так: «Інокентій Манастирський, Ігумен М(анастиря) К(ирилівського) К(иївського)».

Так само титулує його й Дмитро Туптало: «Іннокентій Манастирський, ігумен Кирилській Київській» (И. Шляккин, О полемикъ между московскими и малорусскими учеными. — «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1885, кн. X, стр. 238, прим. 3).

²¹ Кирилівський портрет цікавив нас віддавна. На початку 1930-х років, на наше прохання, Київська Обласна Інспектура охорони пам'яток культури, у віданні якої був тоді Кирилівський Державний Заповідник, зробила гарне фото цілого портрету (отже, з гербом і написом). Досліджуючи це питання, ми прийшли до висновку, що цей портрет виображує не Василя Красовського, а Інокентія Манастирського, а тим самим він набагато молодший і належить іншій добі в історії українського малярства. Цьому питанню ми присвятили р. 1936 невеличку статтю, що мала бути надрукована (разом з фото портрету) в Науковому Збірнику Одеського

Це була небуденна постать навіть на дуже яскравому фоні тогочасного українського церковно-культурного життя. На жаль, біографія І. Манастирського ще мало розроблена²² й почасти (зокрема в молодших його роках) суперечлива. Не знаємо ні дати, ні місця його народження. Він походив зі старого (але здрибнілого) українського шляхетського роду (герба Сас) Перемиської землі, документально відомого з XVI століття,²³ й був син православних батьків. Вчився,

Історично-Археологічного Музею в 1941 році. Напередодні війни ми мали вже коректу цієї статті, але події розвивалися хутко, й ледве чи цей збірник побачив тоді світ. Так чи так, доля статті була нам невідома, коли р. 1946, вже на еміграції, ми надрукували її, під назвою «Пам'ятка українського церковного малярства часів гетьмана Івана Мазепи», в «Бюлетені Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ», в Мюнхені (№ 2, стор. 22—24; цикльостиль) — на жаль, без портрету, який залишився в нашому архіві в Києві. Вже після видрукування статті виявилось випадково, що фотокопію Кирилівського портрету має проф. О. І. Повстенко, який ласкаво передав її до нашого розпорядження. Ще раніше він опублікував це фото у своєму альбомі «Золотоверхий Київ», зошит 4. При цій нагоді висловлюємо щирю подяку проф. О. І. Повстенкові за передання нам фота Кирилівського портрету.

²² Про Інокентія Манастирського, зокрема, як ігумена Кирилівського монастиря, див.: П. Строев, Списки іерарховъ и настоятелей монастырей Россійскія Церкви, СПб., 1877, стр. 26; «Акты, относящіяся къ исторіи Западной Россіи», т. V, СПб., 1853, стр. 210—211, 257; С. Величко, Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII вѣкѣ, т. II, К., 1851, стр. 487; т. III, К., 1855, стр. 288, 292, 317, 350—351; (Е. Крыжановскій), Киево-Кирилловскій (упраздненный) монастырь. — «Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости», 1863, ч. 22, стр. 676—678; Н. Закревскій, Описание г. Кіева, т. I, Москва, 1868, стр. 352—353; Антоновъ, Киево-Кирилловская Троицкая церковь. — «Труды III Археологическаго Съѣзда», II, «приложенія», стр. 6; «Кіевская Старина», 1883, 5, стр. 100; И. Шляпкинъ, О полемикѣ между московскими и малорусскими учеными. — «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1885, кн. X, стр. 234—246; К. Харламовичъ, Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань, 1914, стр. 227, 355, 357, 360, 400, 447—448; Митрополит Іларіон (Огієнко), Св. Димитрій Туптало. Його життя й праця. Вінніпег, 1960, стор. 41, 58—60; О. Оглоблин, Гетьман Іван Мазепа та його доба. — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 170, Нью Йорк—Париж—Торонто, 1960, стор. 107—108, 131, 155.

²³ М. Грушевскій, Історія України-Руси, т. VI, Нью Йорк, 1955, стор. 240, 244, 611. Московські противники І. Манастирського закидали йому жидівське походження: «въ Кіевѣ Кирилловскаго монастыря игуменъ Інокентій, прозваніємъ Монастырскій, родомъ євреинъ и вѣрою явленно жидъ или аще и христіанинъ обаче притворныя и то негли латинскія части...» («Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1885, X, 243; «родомъ жидовинъ» — *ibid.*, 244). Важко сказати, чи були в І. Манастирського (може, по лінії матері?) жидівські предки. К. Харламович припускає цю можливість («родомъ, кажется, єврей» — *op. cit.*, 400), так само як і Митрополит Іларіон Опієнко (*op. cit.*, 53). В кожнім разі, це не мало жадного значення в Мазепинській Україні, де двох видатних полковників (полтавський — П. Гердик і гадяцький — М. Борохович) були жидівського роду, а двох впливових членів уряду (генеральний осаул І. Скоропадський і генераль-

мабуть, у Львові, потім був там навчителем,²⁴ а згодом прийняв чернецтво й був ігуменом Люблинським (1678—1681 р. р.).²⁵ Р. 1680 він був обраний на архимандрита багатого Овруцького монастиря, але король Ян Собеський не затвердив цього обрання й надав р. 1681 Овруцьку архимандрію Сильвестрові Тваровському, якого підтримував Йосиф Шумлянський. Спроби Манастирського вдержати за собою архимандрію були марні, і він змушений був податися до Києва,²⁶ де р. 1681 його було обрано на ігумена Кирилівського монастиря, на місце померлого Мелетія Дзика.²⁷

Довголітне (1681—1697) ігуменство Манастирського в Києві позначилося відродженням Кирилівського монастиря після руйнації, що її заподіяла українсько-польська війна 1651 року (напад кн. Я. Радзивіла на Київ)²⁸ і наступні події Руїни. Насамперед новий ігумен подбав про матеріальний стан і господарський добробут свого монастиря. Він значно збільшив його земельні володіння в Києві та околиці, між іншим, шляхом приєднання в 1687 році Ржищівського монастиря з його маєтками.²⁹ Свої подорожі до Москви в справах монастиря й Київської митрополії Манастирський використовував для збагачення Кирилівського монастиря царським «жалуванням». Вишукуючи засобів для розбудови монастиря, Інокентій виявив великий сприт і винахідливість, незвичайні навіть для тої епохи. Недарма київські міщани скаржилися, що Кирилівський ігумен «на ровнинах и на болотах» в чотирьох місцях на 300 саженья побудував «мостки» і побирає з усіх проїжджаючих, не виключаючи й Київських міщан, чималу «мостов-

ний писар П. Орлик), обидва майбутні гетьмани, були одружені з особами жидівського походження (перший — з Анастасією Маркович, вдовою по генеральному бунчужному К. Голубові, а другий — з донькою П. Герцика — Аянню). І це зовсім не було винятковим явищем. Будь-що-будь, належність І. Манастирського до перемиського шляхетського роду Манастирських (герба Сас) не викликає жадного сумніву.

²⁴ І. Шляпкін гадає, що І. Манастирський був професором іезуїтської колегії у Львові (*И. Шляпкинъ*, Св. Димитрій Ростовскій и его время. 1651 — 1709. СПб., 1891, стр. 161, прим.). К. Харламович заперече це, бо певних даних про це нема, а до того ще митрополит Гедеон заявляв пізніше, що Інокентій Манастирський за молодих літ був «при боку нашом» до послуг Церкви. (*К. Харламовичъ*, *op. cit.*, стр. 400, прим. 1). Чи не був Манастирський навчителем Львівської Братської школи? Стосунки зі Львовом (зокрема з єпископом Йосифом Шумлянським) І. Манастирський підтримував і пізніше. Див. С. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. VII, М., 1962, стр. 598.

²⁵ О. Оглоблин, *op. cit.*, стор. 155.

²⁶ Митрополит Іларіон (Огієнко), Українська Церква за час Руїни, Вінніпег, 1956, стор. 87—88.

²⁷ Митрополит Іларіон (Огієнко), Св. Димитрій Туптало, 41.

²⁸ Про цю руйнацію — див. М. Каргер, *Древний Киев*, т. II, М.—Л., 1961, стр. 444. Сучасний документ каже, що «у Святого Кирилла монастирю до конца разорили и запустошили» (*ibid.*).

²⁹ Митрополит Іларіон, Св. Димитрій Туптало, 59.

щину», внаслідок чого «окольные люди ни с какими торгами в Киев не издят».³⁰

Забезпечивши монастир матеріально, Інокентій спромігся добре розбудувати його. Користуючися великою прихильністю гетьмана Івана Мазепи, який зробив щедрю пожертву (понад 10 тисяч золотих) на відбудову старовинної (XII ст.) соборної Троїцької церкви монастиря,³¹ Інокентій перебудував її, надавши їй того барокового вигляду, який вона зберігає й досі.³² Новітні дослідження стверджують, що саме в кінці XVII (або на початку XVIII) століття (часи ігуменства Манастирського) були зроблені великі перебудови Кирилівського храму, значно більші, ніж свого часу за Красовського.³³

Ігумен Інокентій Манастирський був не лише великим будівничим і добрим господарем Кирилівського монастиря. Він був одним з визначніших церковних діячів тогочасної України. Права рука Київських митрополитів Гедеона кн. Святополк-Четвертинського й Варлаама Ясинського, він бере активну участь у всіх важливих подіях українського церковно-політичного життя. Року 1685 Інокентій Манастирський їздив до Москви на чолі делегації українського духовенства, у зв'язку з поставленням митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського.³⁴ Року 1689 він був членом української урядової делегації до Москви, що її очолював гетьман Мазепа, і першим делегатом од духовенства.³⁵ 1690 р. він був головою церковного собору в Києві, який обрав нового митрополита Варлаама Ясинського. Не раз посилали його з різними дорученнями до Гетьмана митрополити Гедеон і Варлаам Ясинський.³⁶ Це було тим важливіше, що особисті відносини Манастирського з Мазепою були дуже приятні: сучасники казали, що Кирилівський ігумен їздить до Батурина мало не кожної неділі.³⁷

³⁰ О. Оглоблин, *op. cit.*, 107—108.

³¹ М. Возняк, Бендерська комісія по смерті Мазепи. — «Мазепа. Збірник», т. I. Варшава, 1938, стор. 130 («Віднова церкви монастиря Св. Кирила за Києвом більше, ніж 10 тисяч золотих»).

³² «Храм (Кирилівський — О. О.) был вновь реставрирован, повидимому, в самом конце XVII или в начале XVIII в...» (М. Каргер, *op. cit.*, II, 444).

³³ М. К. Каргер пише: «Старые исследователи Кирилловской церкви (зокрема Прахов. — О. О.) ошибочно полагали, что в результате реставрации 1608 г. храм в основном получил свой современный облик... В действительности, как показало более тщательное обследование памятника, при реставрации начала XVII века были выстроены лишь новые коробовые своды храма... и восстановлена разрушенная верхняя часть среднего купола» (М. Каргер, *op. cit.*, II, 443—444).

³⁴ О. Оглоблин, *op. cit.*, 155.

³⁵ Н. Костомаров, Собрание сочинений. Историческія монографіи и изслѣдованія. Кн. VI, СПб., 1905, стр. 404; «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1885, X, 242.

³⁶ Митрополит Іларіон, Св. Димитрій Туптало, 59—60.

³⁷ С. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. VII, стр. 598.

Інокентій Манастирський був відомий, як знаменитий проповідник. Він виступає зі своїми казаннями під час різних урочистостей, приміром, при закладах нового собору Лубенського Мгарського монастиря в 1684 році, в присутності гетьманів Самойловичів та багатьох знатних духовних і світських осіб.³⁸ Але найбільшої слави зажив він, як вчений-теолог. Коли в 1680-х рр. виникла велика дискусія між московськими й українськими богословами у справі київської науки про епikleзу (себ-то «пресуществленіє Св. Дарів»), яку Москва вважала за католицьку, а не православну,³⁹ боронити українську доктрину доручено було Інокентієві Манастирському. У зв'язку з тим, він склав р. 1689, у Києві трактат: «Книга о пресуществленіи словесы Христовимы сдѣйствіем Св. Духа совершающомся...»,⁴⁰ а перебуваючи того-ж року в Москві, так сміливо й гостро боронив київську науку перед патріархом і вищим московським духовенством,⁴¹ що був ними виклятий і таємно висланий з Москви.⁴² Недарма російський дослідник цього питання — І. Шляпкін каже, що твір Манастирського доводить, що його «автор был горячий патриот малоросс».⁴³ Але й у Москві не могли не числитися з вченим авторитетом Манастирського. Ще в 1681 році, коли плянувалося заснувати в Москві високу школу (майбутню Слов'яно-Греко-Латинську Академію), одним з достойних кандидатів на вчителя її називали Інокентія Манастирського, тоді ще ігумена Люблинського, як людину високої богословської й філософської вчености й великої ревности до православія, за яке він «страждав даже до смерти».⁴⁴ І хоч київська доктрина про епikleзу була засуджена в Москві, а книгу Манастирського, яко «всякого злословія

³⁸ В. Модзалевський, Будівання церков в Лубенському Мгарському монастирі в 1682—1701 р.р. — «Наше Минуле», 1918, III, стор. 49—80.

³⁹ Про проблему епikleзи — о, Мелетій М. Соловій, ЧСВВ, Божественна літургія. Історія-розвиток-пояснення. Рим, 1964, стор. 124 sq. Там же й література питання. Див. о. Степан Хабурський, Епikleза, Йорктон, 1968 (є джерела й література питання). Див. ще І. Шляпкін, О полемикѣ между московскими и малорусскими учеными. — ЖМНП, 1885, X, 234—246.

⁴⁰ Повний титул цього твору: «Книга о пресуществленіи словесы Христовимы сдѣйствіемъ Св. Духа совершающомъ Іннокентія Монастирскаго игумена Кирилскаго Кіевскаго противу Ликудіевыхъ словеса Христовы бездѣльны творящихъ написаная въ лѣто отъ воплощенія Бога Слова (1689) въ постъ великій» (І. Шляпкін, О полемикѣ..., стр. 238—241). Див. І. У. Будовниц, Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII века. М. 1962, стр. 116, 137. З цим головним твором І. Манастирського пов'язане й «Возраженіе на Акос» (твір бр. Лихудів), що його автором був, очевидно, сам Манастирський. (І. Шляпкін, О полемикѣ..., стр. 241—243; К. Харламовичъ, стр. 448). Шляпкін вважає обидва твори за «две части одного сочинения» І. Манастирського (op. cit., 243).

⁴¹ І. Шляпкін, О полемикѣ..., стр. 244.

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid., стр. 241, прим. 1.

⁴⁴ К. Харламовичъ, op. cit., 399—400.

полну», ухвалено було спалити,⁴⁵ але не відважилися на дальші репресії супроти автора, за яким стояло не тільки українське духовенство, але й гетьман Мазепа.

Манастирський залишився Кирилівським ігуменом, але московські власті пильно стежили за ним. Недарма р. 1696 московський агент доносив, що Манастирський «тайно пересылается с Шумлянским», надто часто буває у гетьмана в Батурині й має своїх людей серед урядовців Київської «Приказной избы», які «беспрестанно» ходять до Кирилівського ігумена.⁴⁶ Невідомо, чим закінчилося б для нього московське слідство, якби не врятувала смерть. Інокентій Манастирський упокоївся 17. I. 1697 року,⁴⁷ залишивши по собі пам'ять, як про одного з найвидатніших ігуменів Кирилівського монастиря й, разом з тим, знаменитого вченого й церковного діяча, мужнього оборонця традицій, ідей і прав Української Церкви.⁴⁸ Й за це все вдячні сучасники — Кирилівський монастир (мабуть, за ініціативою приятеля й короткочасного наступника Інокентія Манастирського — Дмитра Туптала)⁴⁹ і Київська митрополія (звичайно, з дозволу митрополита Варлаама Ясинського) вшанували (очевидно, з відома гетьмана Мазепа, добродія Кирилівського монастиря й приятеля Манастирського) свого заслуженого діяча вміщенням, на вікопомну згадку потомства, його монументального портрету над місцем його вічного спочинку.⁵⁰

II

Другий портрет — досить відомий в історії українського мистецтва — знаходиться в Київському Державному Музеї українського мистецтва. Це так званий «портрет значкового товариша В. (або В. Г., або Г.) Гамалії, що його звичайно датують «серединою XVIII століття» (або просто: «XVIII ст.»).⁵¹

⁴⁵ *И. Шляпкинъ*, *О полемикъ...*, стр. 245.

⁴⁶ *С. Соловьев*, *История России*, VII, 597—598.

⁴⁷ *О. Оглоблин*, *op. cit.*, 155.

⁴⁸ Митрополит Іларіон (Огієнко) зовсім слушно називає Інокентія Манастирського «видатним ученим і відомим українським патріотом» («Св. Димитрій Туптало», стор. 41).

⁴⁹ Дмитро Туптало був ігуменом Кирилівським лише до 10 червня 1697 року. (*Митрополит Іларіон*, *op. cit.*, стор. 25, прим., 59—60). Див. *И. Шляпкинъ*, *О полемикъ...*, стр. 238, прим. 3.

⁵⁰ Хоч дата написання Кирилівського портрету невідома, але, ясна річ, це могло бути лише після 1697 року, коли помер І. Манастирський, і не пізніше 1708 р., коли гетьман Мазепа розірвав з Москвою. Найпевніше, портрет був зроблений невдовзі по смерті І. Манастирського, ще за короткочасного ігуменства Дмитра Туптала, отже між кінцем січня й липнем 1697 року.

⁵¹ «Нариси з історії українського мистецтва», ілюстративна частина, № 171 (підпис під портретом Гамалії); див. *ibid.*, стор. 98; УРЕ, I, 455 і таблиця; ЕУ I, стор. 826 (підпис під портретом Гамалії). П. О. Білецький да-

Мистецтвознавець (Ф. С. Уманцев) зазначає, що «у портреті значкового товариша В. Гамалії... підкреслена увага до зображення коштовного жупана й золотистого плаща з хутром. Вираз власної гідності портретованого підкреслюють і вираз обличчя, і гордовита постава голови».⁵² Історик не може задовольнитися цими, досить трафаретними рядками. Його цікавить насамперед особа портретованого, людина, яку втілено у цьому портреті, історичний діяч, якого або він сам, або ж його родичі чи нащадки хотіли увічнити для потомства.

Хто-ж такий був отой «значковий товариш Гамалія»? Що знає про нього історія чи, принаймні, генеалогія цього роду, що дав кількох визначних державних і військових діячів XVII—XVIII ст. На перше питання легко відповісти: ні ч о г о. Але звернемося до генеалогії Гамаліїв XVIII століття (в XVII ст. не знаємо жадного Василя Гамалії).⁵³ Було кілька Василів Гамаліїв, але жаден з них не відповідає наведеним в історії мистецтва даним. Ось, приміром, Василь Андрієвич (син Андрія Андрієвича) Гамалія, бунчуковий товариш, друг мемуариста Якова Марковича, що помер бездітним р. 1726, маючи лише 33 роки, підчас Сулацького походу,⁵⁴ отже, не Григорович, ні значковий товариш, а головне, занадто молодий, щоб його можна було ототожнювати з портретованою особою. А ось Василь Григорович Гамалія (внук генерального осаула Антона Андрієвича Гамалії), який розпочав службу в 1757 р. військовим канцеляристом, р. 1765 дістав звання військового товариша, в 1781 р. був членом Стародубівського гродського суду, в 1783 — засідателем Погарського Нижнього Земського Суду, а р. 1790 — суддею Погарського повітового суду.⁵⁵ Він також не був значковим товаришем, а головне, хронологічно не відповідає портретованому. Був це Василь (невідомий по батькові) Гамалія, полтавський полковий комісар у 1746 році, про якого більш нічого не знаємо.⁵⁶ Більш Василів серед Гамаліїв у XVIII ст. не було.

Але, може, на портреті виображений якийсь «значковий товариш Г. (Григорій?) Гамалія»? Шукаймо Григоріїв Гамаліїв у XVIII ст. Ось Григорій Андрієвич Гамалія (син Андрія Андрієвича), бунчуковий товариш (з 1720 року), який помер р. 1737 бездітний і, мабуть, ще не

тує портрет Гамалії то 60-ми р.р. XVIII ст. («Історія українського мистецтва», т. III, стор. 272), то кінцем 1750-х — початком 1760-х р.р. («Український портретний живопис», стор. 241).

⁵² «Нариси з історії українського мистецтва», стор. 98. Див. УРЕ, I, стор. 455.

⁵³ Родовід Гамаліїв — В. Модзалевський, Малоросійській Родословникъ, т. I. К., 1908, стор. 238 sq. Додатки до нього — *ibid.*, т. II, К., 1910, стор. 666 sq.

⁵⁴ В. Модзалевський, *op. cit.*, I, 242; II, 666.

⁵⁵ *Ibid.*, I, 248. Міркування П. О. Білецького щодо атрибуції портрету Гамалії (він приписує його Василеві Григоровичу Гамалії. — «Український портретний живопис», стор. 240) містять низку історичних помилок.

⁵⁶ В. Модзалевський, I, 268. Модзалевський вважає, що він не з цього роду Гамаліїв (Висоцьких).

старий.⁵⁷ Ось його кузен, Григорій Антонович Гамалія (син ген. осаула Антона А. Гамалії), який вчився «в Польщі», потім був бунчуковим товаришем і р. 1758 був кандидатом на генерального хорунжого, але того-ж року помер, також, здається, не в дуже старому віці⁵⁸ (його син згаданий вище Василь Григорович). Обидва Григорії не були значковими товаришами. Нарешті, був ще Григорій Григорович Гамалія (син Григорія Антоновича), в службі з 1773 р., згодом поручник російської армії,⁵⁹ але він абсолютно не підходить. Більш Григоріїв серед Гамаліїв XVIII ст. не було.

Отже «значкового товариша Гамалії» — ні Василя, ні Григорія — у XVIII столітті не було. Кого-ж справді виображує цей портрет людини «з виразом власної гідности», підкресленим і «у виразі обличчя», і «в гордовитій поставі голови»? Якщо мистецтвознавці не дають нам на це відповіді, а історії портрету ми докладно не знаємо, спробуємо запитати сам портрет. Як звичайно, підпису на портреті немає. Але там є те — і найважливіше, — що переочили всі, хто мав до діла з цим портретом. Бо на ньому вгорі, у правому куті, навколо герба (це дещо змінений «Дрия», фамільний герб Гамаліїв)⁶⁰ є напис, як звичайно, у формі початкових літер, що його дуже легко прочитати:

*И(х) Ц(арського) П(ресвітлого) В(еличества)
В(ійська) З(апорозького) З(натний) Т(овариш)
В(ійськовий) Г(ригорій) Г(амалія).*

Перед нами портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії. Звання «знатний військовий товариш» свідчить про те, що цей Григорій Гамалія жив десь у другій половині XVII (або на початку XVIII) століття (це звання зникає за гетьманування Івана Скоропадського).⁶¹ Всі ті Григорії Гамалії, що їх знаємо у XVIII ст., не мали й не могли мати цього звання. Та найголовніше — це *царський* титул. Його вживалося лише до 1721 року, коли Петро I прийняв титул *імператора*. Відтоді писалося звичайно: «Его (або Ея) Імператорского Величества», як це бачимо, приміром, на відомому портреті полковника Переяславського Семена Сулими.⁶² Отже, напис на портреті Григорія Гамалії старший від 1721 року.

Більше того. Він значно старший від цієї дати. Бо титул «Их Царского Пресветлого Величества» вживався тільки від 1682 до 1696 року, коли на московському престолі сиділо водночас двоє царів —

⁵⁷ *Ibid.*, 243.

⁵⁸ *Ibid.*, 245.

⁵⁹ *Ibid.*, 248.

⁶⁰ В. Лукомский и В. Модзалевский, Малоросійський Гербовникъ, СПб., 1914, стр. 30.

⁶¹ За даними проф. Л. О. Окіншевича, який спеціально досліджував це питання, остання документальна згадка про «знатних військових товаришів» належить 1730 рокові (Л. Окіншевич, *Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.* — *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, том 157, Мюнхен, 1948, стор. 46).

⁶² «Нариси з історії українського мистецтва», ілюстративна частина, 172.

брати Іван і Петро Олексієвичі. Отже, Григорій Гамалія портрету був знатним військовим товаришем у 1680—1690 роках і був тоді, як видно, людиною вже досить поважного віку — десь під шістдесятку. Та й сам портрет з оцим написом належить не «середині XVIII століття», як помилково вважають історики мистецтва, а останнім двом десятиліттям XVII віку. Але про це далі.

Хто-ж, врешті, дивиться на нас з Гамалієного портрету? Відповідь на це ясна: *перед нами портрет Григорія Михайловича Гамалії, Грицька Гамалія, як його називали друзі,⁶³ визначного українського державного й військового діяча другої половини XVII століття.*

Біографія Григорія Гамалії (нар. коло 1630 † 1702) досить відома.⁶⁴ Син полковника Черкаського (1662) Михайла Гамалії й старший брат майбутнього генерального осаула Андрія Гамалії, Григорій Гамалія був послом гетьмана Івана Виговського до турецького султана в 1659 році,⁶⁵ а в 1663 р. — сотником Пирятинським. Р. 1664 він стає полковником Лубенським (у Брюховецького) і відтоді висувається на одне з перших місць серед старшинської верхівки, беручи чільну участь у багатьох військових і політичних акціях того часу. Посланий Брюховецьким на правий беріг Дніпра проти Тетері й поляків, він завдав великого вдару противникові, зокрема розгромив головні сили Тетері під Корсунем р. 1665, захопивши там у полон генеральну старшину Тетері. Того-ж року він їздив з Брюховецьким до Москви, де дістав московське дворянство й царську грамоту на маєтки (с. с. Хоружівку й Хитці), надані йому Гетьманом. Р. 1668 Брюховецький, який вирішив порвати з Московією, послав Гамалію на чолі делегації до Туреччини для переговорів у справі турецької протекції над Україною. Гамалія успішно виконав цю місію, але незабаром Брюховецький загинув, і Гамалія переходить на бік Дорошенка, в якого він був спочатку охотницьким полковником (1669 р.), потім полковником Паво-

⁶³ Павло Полуботок у своїх літописних нотатках записав під 1702 роком: «Гамалъ Гришко умеръ». (А. Лазаревскій, Историческіе очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. — «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», кн. XI, К., 1896, стр. 45).

⁶⁴ Про Г. М. Гамалію — див.: А. Лазаревскій, Очерки малороссійскихъ фамилій. Матеріали для исторіи общества въ XVII и XVIII в. 6. Гамалѣи. — «Русскій Архивъ», 1875, кн. I, стр. 439, 440—441; А. Лазаревскій, Историческіе очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII в.в. — «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», кн. XI, стр. 38—47; В. Модзалевскій, Родословникъ, I, стр. 238—239; II, 666, 672; В. Сотниченко (В. Модзалевскій), «Гамалѣя, Григорій Михайловичъ» — «Русскій Біографическій Словарь», том «Гааг—Гербель», СПб., 1914, стр. 185—188 (там-же й бібліографія).

⁶⁵ Фамільна традиція про посольство Г. М. Гамалії до Туреччини від Богдана Хмельницького документально не доведена і взагалі сумнівна. Див. А. Лазаревскій, Историческіе очерки..., стр. 39; «Русскій Біографическій Словарь», том «Гааг—Гербель», стр. 185.

лоцьким (1671—1673)⁶⁶ і генеральним осаулом (1674) й якийсь час наказним гетьманом (1674). Гамалія користувався великим довір'ям Дорошенка, з яким був посвоячений.⁶⁷ Зокрема Дорошенко сподівався через Гамалію, як колишнього Лубенського полковника, зміцнити свої позиції на Лівобережній Україні. Але цьому на перешкоді стала турецька орієнтація Гамалії⁶⁸ й самого Дорошенка.

Гамалія залишався на боці Дорошенка майже до кінця: щойно р. 1675 він повернувся на Лівобережжя, де гетьман Самойлович, який ніколи не міг забути його дорошенківського минулого, тримав його багато років «не у дел», у невиразному стані «знатного військового товарища». За це Гамалія віддячив Самойловичу в 1687 році, коли підчас І. Кримського походу взяв участь у змові проти Гетьмана, що закінчилася Коломацьким переворотом. Гамалія дістав тоді своє Лубенське полковництво, але не надовго.⁶⁹ Традиційний прихильник згоди з Туреччиною й Кримом, він бере участь в опозиції старшини проти тодішньої політики Мазепи, й 1688 року московський уряд наказав позбавити Гамалію полковництва й навіть взяти його «под караул».⁷⁰ Це був кінець політичної кар'єри Гамалії.

Та з Гамалією треба було числитися. Незабаром Мазепа помирився з ним і надав йому нові маєтки (зокрема р. 1689 с. Бодакву з млинами на рч. Суді, а р. 1690 — с. Хрулі). У 1689 році Гамалія їде з Гетьманом до Москви, як «знатний військовий товариш старший», і дістає там царську грамоту на маєтки (1690 р.).⁷¹ Останні роки Гамалія, як «знатний військовий товариш», «славетный и с породи честное урожонный и державный его милость пан», жив у Лохвиці (1696), поширюючи свої володіння й господарюючи у своїх багатих маєтках. Він помер 1702 року,⁷² залишаючи всі свої маєтки дружині Марії Василівні († 1714),⁷³ яка згодом (1710 р.) записала більшу частину їх Київо-

⁶⁶ Дату 1671 року подає документ, опублікований М. Возняком у студії «Хто-ж автор т. зв. Літопису Самовидця?» — ЗНТШ, т. 153, Л., 1935, стор. 41.

⁶⁷ Тітка Г. М. Гамалії була дружиною брата Гетьмана — Андрія Дорофівича Дорошенка, полковника Паволоцького, наказного Гетьмана (1674 р.). (В. Модзалевский, Родословникъ, I, 238, 452), а брат Г. Гамалії — Андрій М. Гамалія, згодом генеральний осаул, був одружений з донькою полковника Чигиринського Григорія Лещинського, свояка Гетьмана П. Дорошенка. (М. Петровський, З життя Петра Дорошенка на Московщині. — ЗНТШ, т. 100, Львів, 1930).

⁶⁸ А. Лазаревский, Исторические очерки..., 40—41.

⁶⁹ О. Оглоблин, *op. cit.*, 26, 30, 36, 39.

⁷⁰ Ibid., 166, 168. В Москві, мабуть, добре пам'ятали, що сказав колись Гамалія одному московському полковникові: «не шаблею нас узяли», що згодом Гамалія ствердив своїм власноручним підписом (С. Соловьев, История России, VII, 397).

⁷¹ Н. Костомаровъ, Собрание сочинений. Историческія монографіи и изслѣдованія. Кн. VI, СПб., 1906, стр. 403.

⁷² В. Модзалевский, Родословникъ, I, 239; А. Лазаревский, Исторические очерки..., 45; «Русскій Біографическій Словарь», IV, 188.

⁷³ В. Модзалевский, Родословникъ, I, 239.

Михайлівському Золотоверхому й Лубенському Мгарському манастирям.⁷⁴

Коли-ж був зроблений портрет Гамалії? Ледве чи можна думати, що це було після смерти його (1702) або його дружини (1714). Ні михайлівські, ні мгарські ченці, ні родичі бездітного Гамалії, яким дісталася частина його маєтків,⁷⁵ не були зацікавлені в цьому. Зрештою, й напис на портреті свідчить, що він був писаний або десь між 1682—1687, або-ж між 1688 і 1696 роками. Припускаємо, що після смерти Григорія Гамалії та його жінки портрет міг потрапити до Лохвицької церкви Різдва Богородиці, де був похований Гамалія,⁷⁶ але не виключаємо, що портрет міг дістатися комусь з нащадків його молодшого брата — генерального осаула Андрія Гамалії, від якого походить цей відомий рід. На жаль, не знаємо детальнішої історії цього портрету.

Так чи так, перед нами не твір «середини XVIII ст.», а безперечний твір кінця XVII ст., себ-то Мазепинської доби, яка — повторюємо це — в історії українського малярства ще надто мало досліджена.

⁷⁴ А. Лазаревскій, Историческіе очерки..., 45—47.

⁷⁵ Це був Іван Михайлович Гамалія, сотник Лохвицький (1721—1727), згодом бунчуковий товариш, син генерального осаула М. А. Гамалії, небожа Г. М. Гамалії (ibid., 46—47; В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 241).

⁷⁶ В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 239.